

САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИГА КОРХОНА ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Шукурова Султана Саидсултановна

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ Иқтисодий таҳлил ва прогнозлаш департаменти етакчи иқтисодчиси

Email: Sultana_06@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1324-5088>

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol12_iss5/593

Аннотация

Ушбу мақолада самарадорлик кўрсаткичига қисқача таҳлилий таъриф берилган. Самарадорлик кўрсаткичларининг турли олимлар томонидан ўрганилганлиги, самарадорликнинг хос хусусиятлари ва таърифлари келтирилган. Шунингдек самарадорлик кўрсаткичининг асосий принциплари, иқтисодий самарадорликка эришишнинг чоралари, самарадорликнинг ўлчовларига таҳлилий муносабат билдирилган. Хусусан, “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ мисолида самарадорлик тушанчасига корхонанинг ишлаб чиқариш хусусиятлари таъсири ўрганилган ва бир корхона кесимида самарадорлик кўрсаткичига таъсир қилувчи омил таҳлили олиб борилган.

Калит сўзлар. Самарадорлик, даромад, ҳаражат, корхона, динамик, тақсимот, бошланғич ва якуний операциялар, ташиш харажатлари, ташиш даромадлари.

ВЛИЯНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ПОКАЗАТЕЛЯХ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ

Шукурова Султана Саидсултановна

Вед экономист Департамента экономического анализа и прогнозирования АО “Ўзбекистон темир йуллари”

Аннотация

В данной статье дано краткое аналитическое определение показателя эффективности. Показатели эффективности изучены различными учеными, даны характеристики и определения эффективности. Также дан аналитический подход к основным принципам показателя эффективности, мерам достижения экономической эффективности, мерам эффективности. В частности, на примере АО «Узбекские железные дороги» изучено влияние производственных характеристик предприятия на эффективность и проведен факторный анализ на участке предприятия.

Ключевые слова. Эффективность, доход, стоимость, предприятие, динамика, распределение, начальные и конечные операции, транспортные расходы, транспортный доход.

INFLUENCE OF ENTERPRISE FEATURES ON PROFITABILITY INDICATORS

Shukurova Sultana Suidsultanovna

Abstract

This article provides a brief analytical definition of the performance indicator. Efficiency indicators have been studied by various scientists, characteristics and definitions of effectiveness are given. An analytical approach to the basic principles of the performance indicator, measures to achieve economic efficiency, and efficiency measures is also given. In particular, using the example of Uzbek Railways JSC, the influence of the production characteristics of the enterprise on efficiency was studied and a factor analysis was carried out at the enterprise site.

Key words. Efficiency, income, cost, enterprise, dynamics, distribution, initial and final operations, transport costs, transport income.

Кириш

Иқтисодиёт чекланган ресурслар билан жамият эҳтиёжларини қондириш имкониятлари ва усулларини ўрганеди. Фан одатда назарий ва амалий бўлинади. Биринчи ҳолда, мутахассислар чекланган ресурсларни ишлаб чиқариш, алмаштириш, истеъмол қилиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишнинг нуансларига эътибор беришади. Иккинчиси-назарий тадқиқотларни амалга ошириш, иқтисодий тизимларнинг айрим элементларига таъсир қилиши керак бўлган тегишли қонунлар ва тақлифларни ишлаб чиқиш имкониятлари. Тизимлар иқтисодиётнинг тармоқлари, яъни хизматлар ва товарларни ишлаб чиқариш ёки сотиш билан шуғулланадиган ташкилотлар, компаниялар ва фирмалар гуруҳлари деб аталади. Хусусан темир йўл транспортида хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи компаниялар жаҳон миқёсида энг йирик компаниялар ҳисобланиб, тегишли давлат иқтисодиётига салмоқли таъсир кўрсатувчилардандир[1].

Ҳозирги кунда ҳар бир ташкилотда иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларининг яхшиланиши замонавий бозордаги ўрниинг мустаҳкамланиб борилишини тақозо этади.

Хусусан “Ўзбекистон емир йўллари” АЖнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларининг таҳлили давомида корхона хусусиятларининг таъсирини ўрганиб чиқиши мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий самарадорлик мавзусида илмий ишлар олиб борган олимлар турли даврларда турли мамлакатларда ўз ҳиссаларини қўшганлар. Хусусан Адам Смит иқтисодий самарадорлик асосларини, бозор механизмини ва “кўринмас қўл” назариясини баён қилган ҳамда иқтисодий фаолиятнинг самарадорлигини оширишда рақобатнинг аҳамиятини кўрсатиб берган[3]. Давид Рекардо нисбий афзаллик назариясини ишлаб чиқиб, бу назария иқтисодий самарадорликни халқаро савдо билан боғлашда муҳимлиги назариясини илгари сурган[4]. Фредерик Тейлор ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун илмий бошқарув методларини ишлаб чиққан, ва унинг ишлари ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш ва меҳнат самарадорлигини оширишга қаратилган. Жон Мейнард Кейнс макроиқтисодиётда иқтисодий самарадорлик ва давлатнинг иқтисодий фаолиятдаги роли ҳақидаги фикрларни илгари сурди. Пол Самуэлсон макроиқтисодий ва макроиқтисодий самарадорликни ўрганди ва иқтисодий таҳлил методологияларини ривожлантирди.

Майкл Портер иқтисодий самарадорлик ва рақобатбардошлик бўйича назарияларни ишлаб чиқди. Унинг ишлари корхоналар ва мамлакатларнинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган.

МДХ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги) мамлакатлари олимлари ҳам иқтисодий самарадорлик мавзусида муҳим илмий ишлар олиб борганлар. Леонид Абалкин иқтисодий самарадорликни ошириш учун макроиқтисодий сиёсат ва стратегияларни ривожлантирган. Василий Леонтьевнинг чиқиш-киритиш модели иқтисодий самарадорликни ўлчашда ва иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Канат Берентаев Қозоғистон иқтисодиётини диверсификация қилиш ва иқтисодий самарадорликни ошириш бўйича тадқиқотлар олиб борган. Абдумалик Турғунов Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиш стратегияси ва самарадорликни ошириш йўналишларини таҳлил қилган. Равшанбек Дўстов рақамли технологияларнинг иқтисодий самарадорликка таъсирини ўрганган. Богдан Данилишин Украина иқтисодиётининг самарадорлигини ошириш бўйича қатор назарий ва амалий ишлар олиб борган. Леонид Шмакин Беларус иқтисодиётида самарадорликни ошириш бўйича тадқиқотлар олиб борган

Али Нагиев Озарбайжоннинг нефт ва газ секторидаги самарадорликни ошириш бўйича ишлаб чиқариш моделларини таҳлил қилган. Сапармурад Атаев Туркманистондаги иқтисодий самарадорликни ошириш ва турли тармоқларни ривожлантириш бўйича тадқиқотлар олиб борган. Абдужаббор Раҳмонов Тожикистонда иқтисодий самарадорликни ошириш ва ривожланиш стратегияларини таҳлил қилган.

МДХ мамлакатлари олимлари иқтисодий самарадорлик мавзусида турли йўналишларда тадқиқотлар олиб боришган ва миллий иқтисодиётларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган қатор назарий ва амалий таклифлар ишлаб чиқишган. Улар ўз тадқиқотларида ресурслардан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш, макро ва микроиқтисодий сиёсатларнинг таъсири каби мавзуларни қамраб олганлар.

Бугунги кунда темир йўл транспорт тизимини иқтисодий самарадорлигини ошириш ва унинг ривожланиш моделини ишлаб чиқиш масалалари бўйича муаммонинг назарий ва услубий ечимлари етарли даражада деярли ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси

Мақола ҳозирги кундаги самарадорлик кўрсаткичи ва “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ корхонасининг самарадорлик кўрсаткичининг қиёсий таҳлили натижасида юзага келадиган муаммонинг ечимини топиш мақсадида олиб бориладиган таҳлил асосига қурилган. Бунда темир йўл транспортининг ишлаб чиқариш хусусиятларининг таъсири келтирилиб берилади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Темир йўл транспорти-бу мамлакатнинг "қон айланиш тизими", у иқтисодиётининг муҳим қисми. Темир йўл транспортининг роли катта, гарчи унинг энг юқори ривожланиши ХХ аср бошларида содир бўлган. Умуман олганда, дунёда темир йўл транспортининг юк ва йўловчи айланмасидаги улуши камаймоқда-10% дан кам. Бу иккинчи Жаҳон урушидан кейин бошланган ривожланган мамлакатларда ролининг пасайиши билан боғлиқ. Аммо бу транспорт тури ривожланаётган мамлакатларда долзарбдир. Жаҳон бўйича темир йўл изларининг умумий узунлиги 1 300 000 км дан

ортиқ. Энг узун темир йўл излари АҚШ, Хитой ва Россия давлатларида жойлашган [2].

Темир йул транспортдан даромад ва мамлакат иқтисодиёти ўртасидаги боғлиқлик жуда муҳимдир. Темир йул транспорти мамлакат иқтисодиётига қўйидагича таъсир кўрсатади:

Даромад манбалари

Йўловчи ташиш: Йўловчи ташишдан олинган даромад мамлакатнинг транспорт секторидаги умумий даромаднинг катта қисмини ташкил қилади. Бу, айниқса, юқори аҳоли зичлигига эга шаҳарларда муҳим.

Юк ташиш: Юк ташишдан тушадиган даромад ҳам катта аҳамиятга эга. Кўмир, металл, озиқ-овқат, саноат маҳсулотлари каби товарларнинг темир йўл орқали ташилиши иқтисодиётга катта ҳисса қўшади.

Тарифлар ва бошқа хизматлар: Темир йўл компаниялари турли хизматлар учун тарифлар белгилайди, шунингдек, логистика ва бошқа транспорт хизматлари орқали ҳам даромад олади.

Иқтисодий таъсир

Иш ўринлари яратиш: Темир йўл транспорти турли соҳаларда иш ўринлари яратади: қурилиш, техник хизмат кўрсатиш, логистика, бошқарув ва бошқалар.

Транспорт ва логистика: Юк ва йўловчиларни ташиш тезлаштирилиб, иқтисодиётнинг турли соҳалари ривожланишига кўмаклашади. Бу ишлаб чиқариш ва савдо секторларига сезиларли таъсир кўрсатади.

Боғлиқлик ва интеграция: Темир йўл транспорти мамлакатнинг турли ҳудудларини бирлаштиради, иқтисодий фаолиятни рағбатлантиради ва ички бозорни кучайтиради. Шунингдек, халқаро савдони осонлаштириб, экспорт ва импорт имкониятларини оширади.

Энергия самарадорлиги ва экологик таъсир: Темир йўл транспорти бошқа транспорт турларига нисбатан энергияни самаралироқ сарфлайди ва атроф-муҳитга камроқ зарар келтиради, бу эса мамлакатнинг экологик сиёсатини яхшилади.

Темир йўл транспортдан олинган даромад ва мамлакат иқтисодиёти: Темир йўл транспортдан олинган даромад мамлакат иқтисодиётининг турли соҳаларига катта таъсир кўрсатади. Даромад ва самарадорликни ошириш учун темир йўл инфратузилмасини яхшилаш, замонавий технологияларни жорий этиш ва бошқарув тизимларини ривожлантириш зарур. Темир йўл транспорти мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида ва аҳоли турмуш даражасини яхшилашда муҳим роль ўйнайди.

Темир йўл транспортда даромаднинг ошишига асосий сабаб бу самарадорликнинг ошишидир. Иқтисодий самарадорлик – бу ресурслардан самарали фойдаланиш орқали максимал иқтисодий натижаларга эришиш даражасини ифодаловчи тушунча. Иқтисодий самарадорликка эришиш ҳар қандай ташкилот ёки мамлакатнинг асосий мақсадларидан биридир.

Иқтисодий самарадорликнинг асосий принциплари:

1. Ресурслардан самарали фойдаланиш: Мавжуд ресурслардан (меҳнат, капитал, материаллар ва вақт) самарали фойдаланиш, шу билан бирга чиқиндилар ва йўқотишларни камайтириш.

2. Ишлаб чиқариш ва хизматлар сифатини ошириш: Сифатли маҳсулот ва хизматларни тақдим этиш орқали истеъмолчиларнинг талабини қондириш ва уларни қониқтириш.

3. Технологияларни жорий қилиш: Илфур технологиялар ва инновацияларни қўллаш орқали ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнларини яхшилаш.

4. Харажатларни оптималлаштириш: Ишлаб чиқариш ва бошқа харажатларни назорат қилиш ва оптималлаштириш, бу орқали даромадни ошириш.

5. Планлаштириш ва прогнозлаш: Стратегик планлаштириш ва иқтисодий прогнозлар орқали ресурсларни самарали тақсимлаш ва фойдаланиш.

6. Ишчи кучи малакасини ошириш: Мутахассислар ва ишчиларни тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ва самарали меҳнат шароитларини яратиш.

7. Бозор талабларини ўрганиш: Бозор тенденцияларини ўрганиш ва уларга мослашиш, бу орқали истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш.

Иқтисодий самарадорликка эришиш учун асосий чоралар:

1. Инвестициялар: Молиявий ресурсларни тўғри тақсимлаш ва юқори самарали соҳаларга инвестиция киритиш.

2. Технологик янгиланиш: Ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва рақамлаштириш, янги технологияларни жорий қилиш.

3. Менежмент ва бошқарув: Самарали бошқарув тизимларини жорий қилиш, қарор қабул қилиш жараёнларини яхшилаш.

4. Таълим ва малака ошириш: Мутахассислар ва ишчиларни доимий ўқитиш ва малака ошириш дастурларини жорий қилиш.

5. Таъминот занжирини оптималлаштириш: Хом ашё ва материалларни етказиб бериш тизимини самарали бошқариш, чиқимларни минималлаштириш.

6. Инновациялар: Янги маҳсулотлар ва хизматлар яратиш, бозорда рақобатбардошликни ошириш.

Самарадорликнинг ўлчовлари:

1. Ишлаб чиқариш самарадорлиги: Маҳсулот ёки хизмат бирлигига сарфланган ресурслар (масалан, меҳнат, вақт, материаллар) нисбати.

2. Молиявий кўрсаткичлар: Даромад, фойда, рентабеллик ва бошқа молиявий кўрсаткичлар.

3. Ресурслардан фойдаланиш даражаси: Хом ашё, материаллар ва энергия ресурсларидан самарали фойдаланиш даражаси.

4. Истеъмолчилар қониқиши: Истеъмолчиларнинг маҳсулот ва хизматлардан қониқиш даражаси.

Иқтисодий самарадорлик ҳар қандай ташкилот ёки мамлакат учун муҳим ҳисобланади, чунки бу барқарорликни таъминлаш, рақобатбардошликни ошириш ва умумий иқтисодий ривожланишга ҳисса қўшади.

"Ўзбекистон темир йўллари" АЖ Ўзбекистон Республикасининг асосий темир йўл транспорти ва темир йўл инфратузилмасини бошқарувчи давлат компанияси. 1994 йилда ташкил этилган бу компания мамлакатда темир йўл транспортининг барча жиҳатларини, шу жумладан, юк ва йўловчи ташиш, инфратузилмани ривожлантириш, ҳамда халқаро транспорт алоқаларини таъминлаш вазифасини бажаради.

- Юк ташиш: ЎТЙ асосан юк ташишга қаратилган. Ушбу юклар Ўзбекистоннинг стратегик хомашёлари, саноат маҳсулотлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, шунингдек, транзит юкларини ўз ичига олади.

- Йўловчи ташиш: Йўловчи ташиш ҳам ЎТЙнинг муҳим фаолиятларидан бири ҳисобланади. Бу соҳада тезюрар поездлар, маҳаллий ва халқаро йўналишларда хизмат

кўрсатувчи поездлар фаолият юритади.

- Халқаро ҳамкорлик: ЎТЙ Марказий Осиёдаги транспорт коридорларида муҳим рол ўйнайди. Хусусан, ТРАСЕКА (Европа-Кавказ-Осиё транспорти) ва бошқа халқаро лойиҳаларда иштирок этади.

- Рақамлаштириш: ЎТЙ темир йўл транспортида рақамлаштириш ва автоматлаштириш жараёнларини амалга ошироқда. Бу билетларни электрон шаклда сотиш, логистика жараёнларини автоматлаштириш ва инфратузилмани бошқаришда замонавий технологиялардан фойдаланишни ўз ичига олади.

- Инновациялар: Шундай инновацион ечимлар, янги поездлар ва логистик технологиялар, Ўзбекистон темир йўл транспортининг рақобатбардошлигини ошироқда.

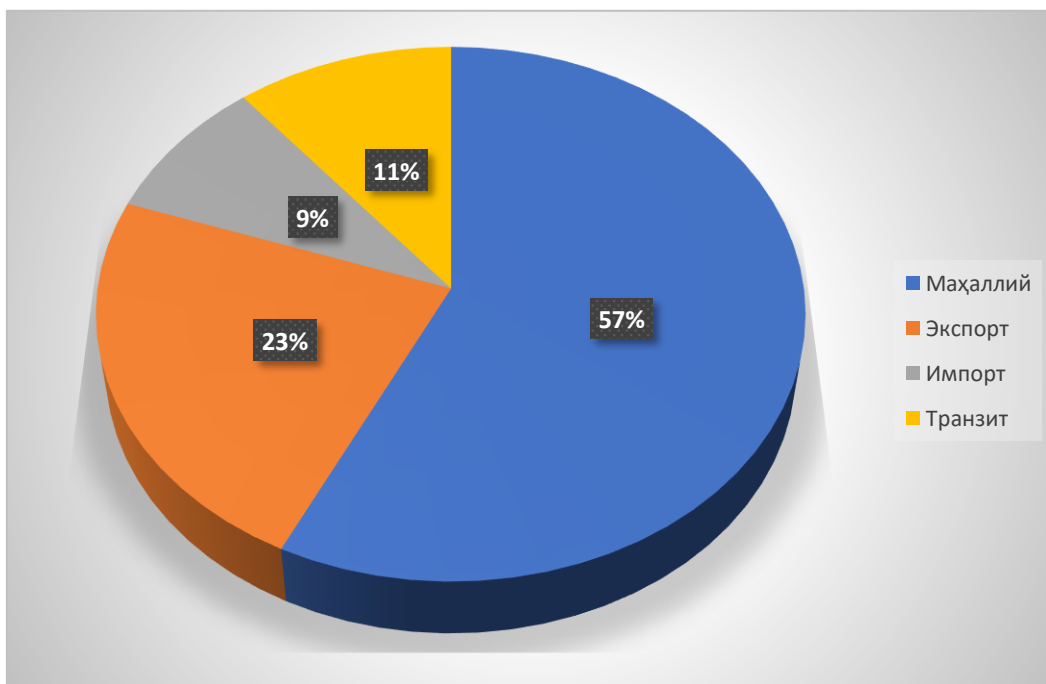
"Ўзбекистон темир йўллари" АЖ нафақат мамлакат иқтисодиёти, балки Марказий Осиёдаги транспорт тизимида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг ривожланиши мамлакатнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини оширишда катта рол ўйнайди.

Қуйида ушбу корхонанинг асосий статистик кўрсаткичлари келтирилган.

1 жадвал

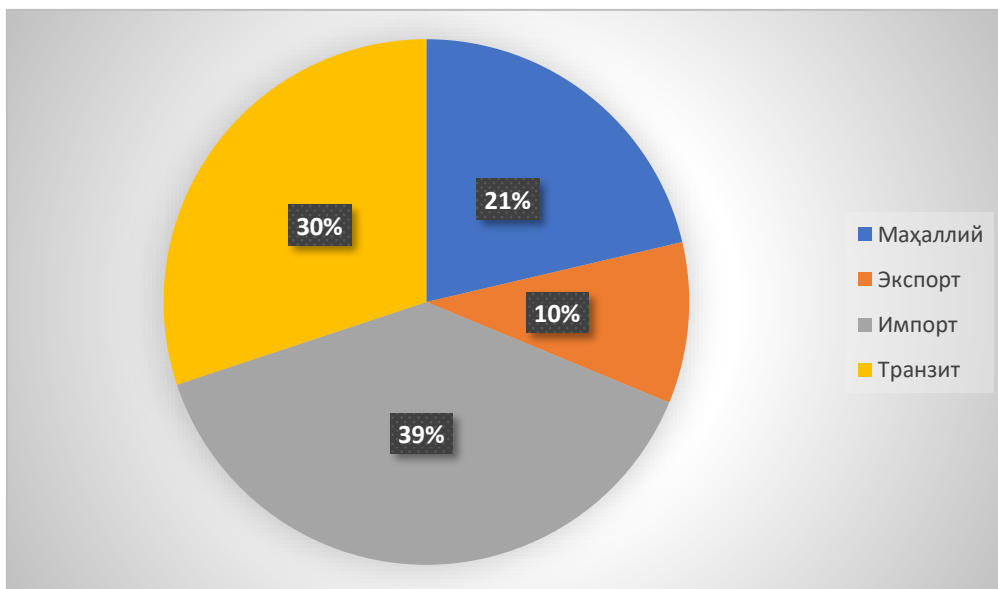
"Ўзбекистон темир йўллари" АЖнинг 2022- 2023 йиллар учун статистик маълумотлари

№	Асосий кўрсаткичлар	Йиллар		Фарқи%
		2022 й.	2023 й.	
1.	Жўнатилган юк, минг тонна	73500,0	73674,8	100,2 %
2.	Юк айланмаси, млн тонна км	25 500,5	27 000,0	105,9 %
3.	Ташилган юклар, млн тонна	105 000,0	109 000,4	103,8 %
4.	Йўловчи айланмаси, млн йўловчи км	9 013,0	9 626,2	106,8 %
5.	Жўнатилган йўловчилар, минг киши	9 139,2	9 809,7	107,3 %
6.	Ташилган йўловчилар, минг киши	2 097,1	2 502,2	119,3 %
7.	Умумий ишчи ходимлар сони, минг киши	76,800	72,600	94,5 %
8.	Янги ташкил этилган иш жойлар сони	2000	464	23,2 %
9.	Даромадлар, млрд сўм	12510,5	12656,3	101,2 %
10.	Эксплуатацион темир йўл узунлиги, км	4732,8	4726,1	99,9 %
11.	шу жумладан электрлаштирилган йўл, км	1929,2	1933,9	100,2 %

1-расм. “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ томонидан 2023 йилда юк ташиш ҳажми

Юқоридаги расмдан кўришиб турибдики “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг юк ташиш ҳажмининг 57 фоизини маҳаллий қатновда юк ташишни ташкил этиб, экспорт қатновида юк ташиш салмоғи 23 фоиз миқдорини, импорт қатновда юк ташиш салмоғи 9 фоиз миқдорини ва транзит қатновида юк ташиш салмоғи 11 фоиз миқдорини ташкил этади.

2-расм. “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг 2023 йилда юк ташишдан топилган даромади қатнов турлари кесимида.

2-расмдан кўришиб турибдики даромад ташиш ҳажмига боғлиқ эмас. Бундан ташишда ташиш тарифларининг қатнов турларига қараб ҳисобланиши асосий фактор сифатида кўрсатилади.

Бундан келиб чиқадики ташиш ҳаражатлари ҳам ташиш қатнови хусусиятидан келиб чиқиб фарқланади. Аммо ташишда ташиш ҳаражатларини қатнов турларига

бўлишда ташиш тарифини ташкил этувчи бевосита ташиш давомийлигида юзага келадиган харажатлар, ташишни ташкил этишда бошланғич ва якуний операциялар харажатларидан ташкил топиши инobatга олиниши мақсадга мувофиқ. Бунда харажатлар элементларидан келиб чиқиб бошланғич якуний операциялар харажатидаги улушидан келиб чиқилади. Умумий харажатларнинг элементлар кесимига қараб бўлиб чиқилганда умумий ташиш харажатларининг (2023 йил даромад ва харажатларидан келиб чиқиб) 11 фоизини бошланғич якуний операциялар харажатлари ташкил этиши маълум бўлади.

Шу билан бирга, транзит қатновида бошланғич-якуний операциялар амалга оширилмаганлиги сабабли харажатлар ташиш хажмидан келиб чиқиб бўлинганда 11 фоиз харажат олиб ташланиши, ҳамда экспорт ва импорт қатновларида ушбу операциянинг бир қисми амалга оширилиши сабабли 11 фоизнинг яримидан ва маҳаллий қатновда иккала операция ҳам иштирок этиши ҳисобга олиниб тўлиқ 11 фоиз харажат ташиш харажатида қўшиб тақсимланиши мақсадга мувофиқ.

Шунингдек ташишда ташиш тарифларининг рентабеллиги ва ташишда ташиш тарифларидан соф фойда ҳисобланганда қатнов турларига қараб таннарх келиб чиқади.

Хулоса

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичининг таҳлили ҳар бир корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот тури ва ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқ.

Шунингдек “Ўзбекистон темир йўллари” АЖда ишлаб чиқариш юк ва йўловчи ташиш деб эътироф этилади. Бунда ташишнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи ташишнинг хусусиятларидан келиб чиқиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиқадиги темир йўл транспортида юк ва йўловчи ташиш самарадорлиги бошқа турдаги ишлаб чиқаришдан фарқли қўшимча факторлар таъсирида ҳисобланиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Н.Э.Бабахалов. Темир йўл транспорти корхоналарида бухгалтерия ҳисоби ва иқтисодий таҳлил услубиёти. Монография. Тошкент. Замин нашр – 2023.
2. Н.Э.Бабахалов. Самарадорлик кўрсаткичлари ва темир йўл транспорти корхоналарида уларни аниқлашнинг айрим масалалари. “Логистика ва иқтисодиёт” илмий электрон журнал. Тошкент – 2021
3. A. Smith. The wealth of nations. London. 1976
4. Дэвид Рикардонинг "Тижорат ва сиёсий иқтисоднинг тамойиллари" -2022.